

TRADUCEREA DIN LIMBA LATINĂ *

DE

GH. GUȚU

Traducerea din limba latină în limba maternă, mijlocul cel mai prețuit astăzi de metodică limbii latine, are o istorie relativ scurtă, căci ea nu s-a impus ca atare decât spre sfârșitul secolului al XIX-lea.

În decursul vremilor, învățămîntul limbii latine a urmărit scopuri care au variat în raport cu scopul general al educației în diferite epoci, cu idealurile lor sociale și politice, cu concepțiile lor de viață, cu instituțiile lor fundamentale.

În evul mediu, cînd în Apus învățătura cea mai modestă se făcea exclusiv prin limba latină, aceasta era limba slujbelor religioase și a rugăciunilor, a actelor oficiale de la tratatele internaționale pînă la hotărârile consiliilor municipale, limba actelor civile celor mai obișnuite, limba cărților de judecată, limba școlilor, a operelor științifice și literare. Vorbită pe o suprafață atît de întinsă și de oameni cu o pregătire atît de variată, ea era în același timp o limbă internațională. Eckhardt ¹ spune că era vorbită de tot tineretul astfel încît ... *praeter pusiones quosdam lingua uernacula nemo uteretur*; căci, adaugă el „numai dracul zbiară în germană”. Latina aceasta, disprețuită mai tîrziu de către învățații Renașterii și condamnată pentru lipsa ei de puritate și de eleganță, era o limbă vie, limba relațiilor de tot felul din societatea medievală, legată astfel de dezvoltarea acelei societăți, transformîndu-se pe măsura nevoilor ei. Scopul învățării limbii latine era să facă pe copil să o citească, s-o scrie, s-o vorbească (*legere, scribere, loqui*), fără de care el rămînea un analfabet.

Renașterea, îmbătută de sentimentul de a fi redobîndit în contact cu marii clasici latini *onore e lume*, cum zice Dante, și de a se fi împărtășit de vorbirea fericită a lor — *quella fonte che spande di parlar sì largo fiume* — făcu din studiul autorilor, latini mai ales, și din stilul lor modelul

* Comunicare prezentată la sesiunea științifică a Institutului pedagogic din București în mai 1963.

¹ Citat de Tr. Aug. Eckstein, *Lateinischer und Griechischer Unterricht*, Leipzig, 1887, p. 48.

nobil de imitat (*lo bello stile*). Ciceronianismul fu o modă imperioasă. Scriitorii cei mari, un Petrarca, un Boccaccio, cercetători entuziaști ai manuscriselor latine, cărora filologia clasică le datorește atâtea fericite descoperiri, venerează pe Vergiliu și pe Cicero. În convoiul triumfal al zeiței Gloria, Petrarca, în *Trionfi*², pune în fruntea literaturii latine pe Vergiliu și pe Cicero „sub pașii căruii cîmpia înfloarește”:

A man a man con lui cantando giva
Il mantovan che di par seco giostra
ed uno, al cui passar l'erba fioriva.

Quest'è quel Marco Tullio, in cui si mostra
chiaro, quanti eloquenza à frutti e fiori;
questi son gli occhi della lingua nostra.

Vorbirea latină medievală e condamnată acum ca un limbaj rudimentar și barbar, și părăsită ca un veșmînt nedemn. Învățații Renașterii își dau silința să scrie și să vorbească ciceronian — *Elegantiae Latini sermonis* a lui Lorenzo Valla ajunsese în 1536 la a 59-a ediție — dar prin aceasta latina începe să devină o limbă moartă, limba cărturarilor, fără legătură cu nevoile vieții curente, cu evoluția societății. Scopul învățării ei este acela de a citi, scrie și vorbi ca marii scriitori latini, limba textelor, a numeroaselor texte care se tipăresc acum cu o fervoare unică, dar care nu pește mult timp vor fi explicate, comentate, semn că aparțin altei lumi.

Reforma aduse între altele prețuirea limbilor naționale și folosirea limbii materne ca primă treaptă în instruirea copiilor înainte de a trece la schola latina, precum și un învățămînt intuitiv, legat de lucruri, așa cum, sub influența ideilor baconiene, Komensky va realiza îndeosebi. Dar rigorismul religios al pedagogilor acestei confesiuni reducea în mare măsură studiul autorilor latini. Pedagogii reformați, indiferent de secta căreia aparțin, revin în această privință la spiritul exclusivist al scriitorilor creștini din primele secole, care priveau lectura scriitorilor clasici ca un păcat și o primejdie de moarte³: episcopul Grégoire din Tours afirma că nu pot

² Francesco Petrarca, *Trionfi* (*Triumphus Famae*, III, v. 16—21).

³ Tertullian în *De idolatria* 10 (*Tertulliani opera* ex recensione Aug. Reifferscheid et Georgi Wissowa, in *Corpus script. eccles. lat.* 1890) susține că creștinul nu poate fi învățător (*ludimagister*) sau profesor de literatură, căci asta înseamnă a vorbi despre zei, sărbători păgânești etc. Dar, pe de altă parte, observă el, știința de carte (*litteratura*) este instrument la orice înțelegere și acțiune a vieții. Dacă se înlătură „studiile seculare”, nu pot exista nici cele divine. Spre a evita această condamnare la ignoranță, Tertullian permite ca învățăcelul să se poată apropia de aceste „studii păgîne” ca de o otrăvă însă, pe care, avertizat de primejdia ei, copilul o primește, dar nu o bea. Transcriu o parte a fragmentului: «... Scimus dici posse: si docere litteras Dei seruis non licet, etiam nec discere licebit, et quomodo quis institueretur ad prudentiam interim humanam uel ad quemcunque sensum uel actum, cum instrumentum sit ad omnem uitam litteratura? Quomodo repudiemus saecularia studia sine quibus diuina non possunt? Videamus igitur necessitatem litteratoriae eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti posse, ex parte uitari. Fideles magis discere quam docere litteras capit... Urmează sfatul ca elevul, înarmat cu credință, să fie ... tam tutus quam qui sciens uenenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter non potest».

încăpea în aceeași gură laudele lui Iupiter și laudele lui Christ, iar Alcuin, prietenul și dascălul lui Carol cel Mare : „sufficiunt uobis diuini poetae, non egetis luxuriosa sermonis Vergilii uos pollui facundia”⁴. Acum Komensky, în plin secol al XVII-lea, cere în cap. 25 din *Didactica Magna* să se înlăture cu totul din școlile creștinești scrierile „păgînilor” sau cel puțin să se întrebuințeze cu mai multă precauțiune, afirmă că scrierile clasicilor antici sînt o profanare îngrozitoare a libertății creștine și un lucru foarte periculos, căci ele nu sînt decît resturile unor popoare pe care Dumnezeu le-a distrus, că ele fac pe oameni să se arunce în brațele ateismului, că poezia antică e vinul demonilor, cu care aceia îmbată și adapă inimile neprevăzătoare și le produc cele mai periculoase tentațiuni și cele mai detestabile patimi. În ce privește frumusețea mult lăudatului lor stil, aceasta nu poate fi superioară celui din scrierile sfinte, căci cel mai desăvîrșit maestru al vorbirii e sfîntul duh care le-a dictat⁵. Precum vedem, argumentul e peremptoriu. Necesitatea învățării limbii latine este în continuare recunoscută, dar ea este prețuită mai ales pentru capacitatea ei de a exprima cu precizie noțiunile limbajului cult, cele filozofice, politic-morale, științifice pe care stadiul de dezvoltare al limbilor naționale nu le putea încă reda, pentru că era mijlocul indispensabil care deschidea drumul spre tezaurul de cultură acumulat în decursul veacurilor, pentru că era instrumentul de comunicare internațional cel mai lesnicios, pentru că, alături de greacă și ebraică, era limba „sacără”, în sfîrșit pentru calitățile ei recunoscute de eleganță, preciziune etc.⁶. Meritele lui Komensky în perfecționarea metodelor de învățare a limbii latine și contribuția lui în această direcție prin celebra *Ianua reserata linguarum*, prin *Noua methodus* și prin atîtea alte scrieri de acest fel, care i-au făcut numele vestit în întreaga Europă cel puțin tot pe atît cit ideile sale pedagogice, sînt bine cunoscute. Înregistrăm chiar opere de reclamă ca *Gramatica obstetrică* a lui Edm. Richter, care se laudă că învață limba latină în 6 luni, sau ca a lui Wolfgang Ratke (Raticius) (altminteri prețuit de Komensky), care afirmă că în 8 luni face pe elevi să înțeleagă orice autor latin. De fapt avem de-a face cu acea latină a evului mediu care nu va putea multă vreme ține piept scrierilor din domeniile culturii înalte în limbile naționale. Descartes își scrie în limba franceză mai întîi al său *Discours de la méthode* (1637), chiar dacă, puțini ani după aceea, îl traduce în latină spre a înlesni difuzarea ideilor sale pe o arie mai largă (sub titlul : *Dissertatio de methodo recte utendi ratione et ueritatem in scientiis inuestigandi*, Amstelodami, 1644).

Un moment important, în care pentru prima oară se pune accentul pe lectura explicată a autorilor greci și latini și se arată valoarea traducerii, este reprezentat prin opera lui Charles Rollin : *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au cœur* (1724), sau pe scurt *Traité des études*, lucrare tradusă în germană și italiană, recomandată cu

⁴ După Eckstein, *op. cit.*, p. 49, 50.

⁵ Komensky, *Opera didactica omnia*, Amstelodami, 1657, *Didactica Magna*, cap. XXV (reproducerea anastatică a Acad. cehoslovace).

⁶ Meritele, pentru timpul său, ale limbii latine sînt deosebit de elocvent arătate de Komensky în opusculul dedicat lui Sigismund Rakozzi : *De reperta ad auctores Latinos prompte legendos et clare intellegendos facili, breui amoenaeque uia ...* 1651, în *Opera didactica omnia*.

căldură de Friederich II și de pedagogul Gessner și considerată multă vreme cel mai bun îndrumător în studiul literaturii. Pornind de la ideea că „ceea ce trebuie să domine în clase este explicația autorilor”⁷, Rollin pune prea puțin preț pe exercițiile de imitație orală sau în scris, de conversație latină, de compoziție, de versificație latină, care stăpîneau pînă atunci în învățămîntul limbii latine și vor domina și după aceea, în schimb face asupra traducerii din limba latină observații surprinzătoare față de ale predecesorilor. Dar aceasta nu trebuie să ne mire prea mult : e un om al epocii luminilor. Fie-mi permis a cita două fragmente din opera amintită :

« Dès que les jeunes gens seront un peu avancés dans l'intelligence des auteurs latins, on doit leur en faire traduire par écrit des endroits choisis. Il faut d'abord que la traduction soit simple, claire, correcte et qu'elle rende exactement les pensées et même les expressions autant que cela se peut . . . Enfin on essayera d'amener peu à peu les jeunes gens à ce point de perfection qui fait le succès dans ce genre d'écrire, je veux dire à ce juste milieu qui, s'écartant également et d'une contrainte servile et d'une liberté excessive, exprime fidèlement toutes les pensées, mais songe moins à rendre le nombre que la valeur des mots ».

Prin aceasta Rollin își însușea, poate fără s-o știe, principiul pe care Cicero și-l fixase, atunci cînd tradusese unele discursuri ale lui Demosthenes și Aischines, și care rămîne și pentru noi o normă valabilă. Căci, zice Cicero⁸ : « Conuerti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschini et Demostheni ; nec conuerti ut interpretes, sed ut orator, sententiis iisdem et earum formis tamquam figuris, uerbis ad nostram consuetudinem aptis ; in quibus non uerbum pro uerbo necesse habui reddere, sed genus omne uerborum uimque seruauit. Non enim ea me adnumerare lectori putauit oportere, sed tamquam appendere ».

Interesantă este de asemenea observația lui Rollin despre primejdiile unei traduceri prea libere : « Mais d'ailleurs la traduction trop libre a ses inconvénients et, se sauvant d'une extrémité, elle tombe dans une autre. Toute paraphrase déguise le texte. Loin de présenter l'image qu'elle promet, elle peint moitié de fantaisie, moitié d'après un original ; d'où se forme je ne sais quoi de monstrueux qui n'est ni original, ni copie. Cependant un traducteur n'est proprement qu'un peintre qui s'assujettit à copier. Or tout copiste qui dérange seulement les traits, ou qui les façonne à sa mode, commet une infidélité. Il pêche dans le principe et va contre son plan, faute de se souvenir qu'il a tout fait s'il attrappe la ressemblance et qu'il ne fait rien s'il la manque. Moi donc, comme simple traducteur, j'ai mon modèle et je ne puis assez m'y conformer. Que j'étende ou que j'amplifie ce qu'il serre ou ce qu'il abrège, que je le charge d'ornements alors qu'il se néglige, que j'en ternisse les beautés ou que j'en couvre les défauts, qu'enfin le caractère de mon auteur, quel qu'il soit, ne se retrouve point dans les paroles que je lui prête, ce n'est pas lui, c'est moi que

⁷ Ch. Rollin, *Traité des études*, cap. III.

⁸ *De optimo genere oratorum*, 5, 14.

ie présente; je trompe sous le nom de truchement, je ne traduis point, je produis ».

Asupra altor idei privitoare la dificultatea transpunerii metaforelor — le tourment et le désespoir des traducteurs — asupra necesității de a învăța limba latină prin limba maternă și nu direct, asupra rolului exagerat al temei în învățămîntul timpului său, asupra erudiției inutile în explicarea autorilor, care încurcă înțelegerea textului sau maschează neînțelegerea lui, Rollin exprimă idei valabile și mai târziu.

Aceste idei — atît de noi atunci — nu fură însă însoțite de metode noi în predarea limbii latine. Multă vreme în toată Europa se menținură cu o strictețe cu atît mai înversunată, cu cît se dovedeau mai neîntemeiate exercițiile de imitație în limba latină și de compoziție în proză și versuri, ca pe vremea cînd latina se vorbea și se scria. Această nepotrivire între scop și mijloace a dăinuit pînă pe la finele sec. al XIX-lea și a dăunat mai mult decît s-ar crede învățămîntului latin. Sistemul de a trata în studiul gramaticii latine problemele, ca și cum atunci s-ar trata pentru prima oară, și nu numai ce e particular acestui studiu, este o rămășiță a vremii cînd școlarii învățau prima oară gramatica în limba latină; cred că urmele acestei stări se mai pot găsi și astăzi.

În *Didaktik und Methodik des lateinischen Unterrichts* a lui D. G. Dettweiler (München, 1895), la capitolul despre „Valoarea și locul latinei în învățămîntul educativ”, găsim exprimată cu hotărîre necesitatea așezării traducerii în limba maternă a autorilor clasici pe primul loc. „Noi vrem să atingem desigur aceste scopuri nu prin tocirea gramaticii latine cu toate amănuntele filologice, cu toate observațiile micrologice și cu neconținuta traducere în latină, ci prin continua comparație cu limba maternă, printr-o mult mai cuprinzătoare folosire a traducerii în aceasta din urmă decît s-a făcut pînă acum. Dacă nu facem aceasta, vom rămîne la actuala stare de inferioritate, în care iluzia privitoare la valoarea formativă a studiului nostru nu stă adesea în nici un raport cu rezultatele”⁹. Cam în aceeași vreme, din ce în ce mai multe glasuri ale pedagogilor clasiști se aud în apărarea traducerii; ea este recomandată ca mijlocul cel mai de seamă spre a atinge variatele scopuri ale învățămîntului latin în metodicele sau în programele analitice din diferite țări.

Scurta trecere în revistă a etapelor mari ale învățămîntului latin, pe care am întreprins-o, n-a urmărit decît să arate, ceea ce afirmam la început, că traducerea în limba maternă ca mijlocul cel mai important în studiul limbii latine nu s-a impus ca atare decît spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, și anume atunci cînd nu numai că latina încetase de a fi limba în care orice om de carte scria și vorbea, dar cînd și metodele învățămîntului medieval, care stăruiseră prea mult timp, fură aproape complet abandonate.

De atunci eforturile pedagogilor clasiști s-au îndreptat către găsirea de metode noi, aplicabile împrejurărilor noi, și aceste eforturi au ajuns la rezultate pe cît de originale, pe atît de rodnice.

Valoarea traducerii din latină se arată mai clar dacă reflectăm la etapele prin care ea se efectuează, nu fiindcă am voi să stabilim o metodică

⁹ D. P. Dettweiler, *op. cit.*, p. 22.

a traducerii — nu acesta este scopul expunerii de față — ci fiindcă, urmărind operațiile pe care le facem în mod firesc în decursul ei, descoperim valoarea ei didactică.

La prima lectură a textului, lectură pe care cititorul o face cu timiditate și cu atenția încordată, ca în fața unei încercări pe care nu știe dacă o va trece cu bine, spiritul se mișcă parcă învăluit în pături de ceață : lucrurile sînt unele complet acoperite, altele apar în contururi vagi, de-abia presimțite, altele — cele mai apropiate — mai clare, mai distincte. Cititorul dibuie, pășește cu grijă, calculează, combină, acceptă provizoriu ca posibilă o soluție, o încearcă, reține ce se poate considera ca teren cîștigat și respinge ce nu rezistă probei, reia investigația, căutînd să se orienteze de la ce vede clar către ce se ascunde încă în întunericul misterios, primejdios, dar atrăgător. Terenul cîștigat e modest, trudnic dobîndit, dar e sigur. Se poate porni mai departe cu încredere, dar cu prudență. Alte calcule, alte ipoteze, alte mici victorii care dau curaj, imprudențe care instruiesc, alți pași și deodată, răsplată a atîtor eforturi, cețurile se ridică, totul se luminează inteligența harnică, metodică, îndrăzneată, răbdătoare se odihnește în lumina care limpezește totul. În acest drum de la întuneric la lumină, după ce dificultățile de vocabular au fost rezolvate, lucru relativ mai ușor, singurele mijloace de orientare sînt raționamentul și gramatica, dar nu o gramatică pe care cineva poate arăta că o posedă, dacă i s-ar cere, o gramatică folosită numai cînd și cînd, și anume după ce înțelesul s-a descoperit prin simplul contact cu textul, ci una a cărei necesitate se impune ca mijlocul indispensabil spre a face chiar un singur pas înainte și fără de care el e pierdut : orientarea la împlinire, atunci cînd fiecare pas trebuie să fie justificat printr-un calcul apropiat unei situații mereu noi, duce sigur la rătăcire. Gramatica nu este aici un domeniu de reflexie, o îndeletnicire abstractă care supune analizei ceea ce într-un fel nemijlocit se știa deja, ci ea este tocmai uncalta indispensabilă care permite descifrarea unui cuprins, ce altfel nu spune nimic. Necesitatea și profitul cunoașterii ei este evident, ea este implicită lecturii și nu despărțită de ea, are, ca să zic așa, caracter instrumental, nu apozitiv. „Nu se poate nega — zice Dettweiler¹⁰ — că o conștiință reflectată a limbii se poate cîștiga și la limba maternă. Este însă în natura spiritului omenesc că limba maternă nu este niciodată pentru școlar obiectul interesului său atît de mult ca o limbă străină. Experiența din școlile superioare arată acest lucru în fiecare zi. Sentimentul profitului prin ce se învață nou este prea mic ca să asigure învățămîntului, pe o durată lungă de timp, prospețimea și vivacitatea, care, împreună cu sentimentul de plăcere ce-l însoțește, este condiția necesară oricărei învățături spornice”.

Dacă aceasta este adevărat pentru orice limbă străină, este însă în mod deosebit mai adevărat pentru limba latină. Obligația de a gândi gramatical la o traducere din limba latină este mult mai mare ca la orice limbă străină. Cititorul în limba latină, oricîtă experiență a textelor ar avea, nu poate înțelege o frază fără o scurtă sau mai adîncită, după caz, analiză

¹⁰ Dettweiler, *op. cit.*, p. 20.

gramaticală. Aceasta se datorează în primul rând ordinii libere a cuvintelor în propoziție și organizării propozițiilor în frază. Deși nu se poate afirma că în latină nu există nici un fel de obiceiuri în ce privește topica, totuși ele sînt prea puține și prea de multe ori lucrurile se prezintă altfel, ca să ne putem lipsi de o permanentă vigilență gramaticală. Aceasta înseamnă că propoziția și fraza latină este mult mai puțin supusă șabloanelor și expusă monotoniei, că cititorul se află permanent în fața unei surprize și că atenția lui nu poate slăbi o clipă fără ca totul să se întunece. Fraza latină are un desen mult mai complicat și cuvintele, prin libertatea orînduirii lor, un relief mult mai clar marcat. Ea obligă la o continuă observație gramaticală, nu de dragul gramaticii, ci fiindcă altfel nu e posibil. Această continuă încordare formează deprinderi foarte utile la studierea oricărei limbi, a limbii materne, ca și a altor limbi străine. Operația însă pe care francezii o numesc „faire la construction” nu e fără primejdii. Indispensabilă, pînă la descifrarea logică a frazei, ea trebuie părăsită, dacă nu vrem să dăm frazei latine o formă, în care, sub aparența ordinii logice, totul e tulburat. Pentru a înțelege rostul intențiilor stilistice a ordinii cuvintelor, Odobescu, ne spune Litzica¹¹, obișnuia ca, după ce înțelesul general se limpezea prin observarea raporturilor logic-gramaticale, să copieze cuvintele frazei latine în românește în ordinea din text. El observa astfel mai bine aceste intenții și căuta apoi mijloacele de a le reda mai nimerit în limba română. Cunoștințele gramaticale, pe de altă parte, trebuie să fie nu numai ferme, dar nuanțate și atît de realmente însușite, încît să poată fi folosite liber și sigur în situațiile mereu surprinzătoare. De aci, de asemenea, obligația de a nu se trece la fragmente din autori decît după ce elevii și-au însușit un sistem gramatical simplu, dar complet, pentru ca la dificultatea operațiilor de descifrare să nu se adauge și sentimentul că instrumentul cu care se lucrează este insuficient, căci aceasta ar dezarma cu totul pe începători. Toți cei care au avut parte în formarea lor de acest exercițiu știu că, după traducere, un text latin se întipărește atît de bine în minte, încît elevul îl știe aproape pe dinafară, fără să fi făcut vreun efort de memorie în acest scop. Nu e de mirare : a traduce un text modern este a te plimba printr-o clădire pe care o privești, o cercetezi și o admiri, sau ești îndemnat să o admiri ; a traduce din limba latină înseamnă a construi din nou clădirea, a pune cu mîna ta fiecare cărămidă și a reface construcția lucrării în cele mai mici amănunte, de la materialul întrebuintat pînă la arhitectura edificiului. Elevul reface travaliul intim, conștient sau mai puțin conștient, al autorului și astfel ajunge să stăpînească întregul, după ce s-a pătruns de rolul fiecărui element particular. La sfîrșitul acestei operații, în traducerea unui text de prestigiu, inteligența se odihnește privind o construcție, care este uneori atît de arhitectonic realizată ca să o poată privi de la distanță cu admirație, și atît de personal înălțată, ca s-o considere ca proprie.

Pînă acum am căutat să evoc prima etapă a traducerii, descifrarea logic-gramaticală. Dacă în această etapă este angajat mai ales raționamentul, etapa următoare, aceea a explicării textului se caracterizează îndeosebi prin interesul cultural al ei, prin îmbogățirea cunoștințelor și prin

¹¹ C. Litizica, *Traducerile lui Odobescu*, în *Conv. lit.*, 1907, p. 2029.

precizarea lor, prin însușirea unui fond de idei și simțiri noi, prin sporul sufletesc intim al traducătorului, prin sentimentul de înălțare și de participare la ce e superior omenesc.

Dificultățile mari au fost biruite. Textul este un prizonier care s-a predat (Hieronymus folosește expresia : *captivi sensus*). Lupta propriu-zisă, încordarea cea mare s-a sfârșit cu bine. Trebuie acum să ne folosim de toate roadele victoriei, căci dacă ne-am opri aici ar însemna să nu ne alegem decât cu un succes de prestigiu, care mai degrabă sporește trufia, decât poate spori propria noastră ființă. De un text clasic, cele bine alese firește, trebuie să ne apropiem cu modestie și cu spiritul deschis al omului care știe că are multe de învățat. Tendința care trebuie să ne conducă este să înțelegem cât mai intim gândirea autorului, explicându-ne tot ce a spus, punându-ne cât mai mult în familiaritatea lui printr-o reprezentare plastică a lucrurilor, ca și cum ele s-ar petrece atunci, în fața noastră. Necesitatea aceasta a reprezentării plastice impune ca explicațiile să se facă nu pe compartimente : gramaticale, istorice, geografice, stilistice etc., ci așa cum textul o cere : o explicație de vocabular aci, o observație gramaticală sau stilistică dincolo, o lămurire mitologică, istorică etc., totul spre a intra în întregime dictoul scriitorului. Sînt mijloace folosite în explicarea oricărui text străin. Va trebui să insist deci asupra a ce e particularmente mai necesar la o explicație de text latin, în vederea unei complete înțelegeri și, deci, a unei corecte și frumoase traduceri. Mai întii despre explicațiile de vocabular. Firește, cuvintele trebuie cunoscute chiar de la început, fiindcă descifrarea textului nu se face fără cunoașterea lor. Lucrul de care spiritul se izbește mai întii sînt cuvintele necunoscute și nevoia care apare mai apăsătoare traducătorului e să-i fie lămurite. El vorba însă în acel moment de o acoperire oarecum formală a cuvintelor latine, nu de o adîncire a lor ; ceea ce satisface în prima etapă este un echivalent, chiar și aproximativ, cu care mintea să facă combinațiile gramaticale. La acel moment e nevoie să se vadă mai degrabă valoarea funcțională a cuvîntului, căci spiritul e grăbit să-și lămurească raporturile. De bună seamă, dacă toate sau cele mai multe, cuvinte sînt cunoscute, aceste legături se fac mai lesnicios și mai corect, căci se trece dincolo de construcție și se merge repede către înțeles. În privința metodelor de însușire a vocabularului uzual s-au făcut în ultimii 30—40 de ani eforturi mari și se poate spune că aceste metode înlesnesc considerabil studiul limbii latine. Maurice Mathy în *Vocabulaire de base du latin*, lucrare întreprinsă sub auspiciile UNESCO pentru studierea metodelor mai lesnicioase spre însușirea vocabularului de bază latin, ajunge, pe baza unei statistici, în amănuntele căreia nu intru¹², la concluzia interesantă : „un text latin conține de fapt 40—50 % cuvinte-unealtă, consemnate în gramatici (numai 30 % pentru textele de poezie).“ Această concluzie m-a îndemnat să fac o statistică asemănătoare. Am luat 10 capitole din Caesar, *Bellum Gallicum* (II, 29, 30, 31, 32, 33 și 35, III, 1, 2, 3, 4). Repartițiind cuvintele în 2 liste : una a cuvintelor pe care un elev le știe de la gramatică (prepozițiile mai importante, conjuncțiile, pronumele obișnuite, adjective cu comparația neregulată, vb. esse, cîteva verbe anormale sau

¹² Maurice Mathy, *Vocabulaire de base du latin*, préface de J. Marouzeau, IIe ed., 1957.

defective, cele mai uzuale verbe cu construcție deosebită ca *memini*, *suadeo*, *pudet*, *utor*) și alta a cuvintelor pe care ar trebui să le caute în dicționar, presupunând prin absurd că elevul nu cunoaște, altminteri, nici un cuvânt latin, am văzut că cuvintele din prima listă reprezintă 39,17% din total, adică aproape 40% cât găsisse și Mathy, iar celelalte 60,82% (705 cuvinte din 1159). Aceasta învederează ce economie de timp și de efort aduce o gramatică „simplă și completă”, așa cum își intitulează Crouzet gramatica sa, și ce ușurare în descifrarea unui text. Dacă ținem seama că un elev nu se apropie de textul unui autor fără să fi studiat cel puțin 2 ani mai înainte vocabularul prin bucăți ușoare, se poate, și ar fi interesant de comparat, ca cele 60% de cuvinte „negramaticale” să se reducă la mai mult de jumătate. Aceasta înseamnă că dacă manualele prin care se studiază gramatica țin seama în alegerea sau compunerea bucăților de vocabularul uzual în textele autorilor, dificultatea vocabularului latin este foarte mult ușurată. Aceeași încercare am făcut-o cu un text din Cicero, și anume am analizat lexicul din *Pro Marcello*, cap. 1—10. Aici am aflat 49,2% cuvinte pe care elevii le știu de la gramatică, deci aproape jumătate, și 50,08% cuvinte de cântat în dicționar, presupunând iarăși că un elev nu știe ce înseamnă *natio*, *-onis* sau *libertas*, *-atis* de ex.

Observațiile de mai sus arată că, privit din acest punct de vedere, vocabularul latin nu este o problemă greu de rezolvat. Valoarea analizei lui este alta. Vocabularul latin este purtătorul multor noțiuni ale culturii actuale. Nu poate cineva să se miște în orice domeniu al acestei culturi fără a-l poseda direct sau indirect; firește, calea directă este cea mai sigură și, adaug, cea mai lesnicioasă și mai economică: economie de timp, de eforturi etc. Aceasta este rezultatul unui proces istoric, care este un proces dialectic; trecutul și prezentul sînt într-o astfel de unitate dialectică: ele se opun fiindcă tocmai se condiționează. Analizînd un cuvînt latin, noi facem, sîntem obligați să facem, nu numai etimologia cuvîntului modern care-l reprezintă ci, ca să zic așa, etimologia ideilor, instituțiilor, sentimentelor, moravurilor noastre, înțelegem dinăuntru ideile și cuvintele cu care lucrăm în fiecare zi, căpătăm sentimentul siguranței, al mișcării libere în propria casă, în care altfel ne-am simți stingheri, dezorientați, străini. Cine nu s-a împărtășit de un asemenea studiu are un permanent sentiment al infirmității, se mișcă pe un teren nesigur, orizontul îi e limitat, nu vede decît ce e aproape, nu se poate ridica decît cu mari eforturi la limbajul cult, care însă devine din ce în ce mai mult al tuturor, decît prin mijloace de împrumut, pe care singur le simte că nu-i sînt proprii. Cine asistă, ca profesorul de latină, în fiecare ceas de curs, la satisfacția pe care spiritul elevului sau studentului o simte prin lămurirea unor cuvinte, deci a unor noțiuni, pe care pînă atunci le folosea fără reflexie, la bucuria de a fi descoperit parcă din nou și a fi pus în lumină un cuvînt care zăcea în conștiință neprecis și încetșat, acela înțelege bine că e vorba de un folos în ce omul are mai intim, în lămurirea mijloacelor lui de expresie, a noțiunilor cu care el se obiectivează, asigurîndu-și raporturi clare cu ceilalți vorbitori ai grupului său social, cu organismul social căruia îi aparține, cu cultura propriului popor. Traducerea din limba latină impune această analiză a noțiunilor și a evoluției lor, a stării sociale pe care o reprezintă, a metaforei ce

adesea stă la baza cuvintelor, a marginilor și legăturilor lor, a modului în care pot fi folosite fără greș.

Interpretarea unui text se termină de obicei cu o traducere îngrijită, căci traducerea unui text ales e drumul de la obscur la distinct, și, de aci, la frumos; explicația cea mai bună a unui autor este o traducere frumoasă. S-ar putea spune că într-o măsură mai mare sau mai mică aceasta e necesar pentru traducerea unui text literar din orice limbă străină. Traducerea dintr-o limbă antică are dificultăți speciale, asupra cărora nu pot insista acum, care o dată învinse constituie merite speciale. Pe scurt, e totuși de observat că cuvintele limbilor contemporane se acoperă de multe ori aproape exact ca sens, urmare a evoluției lor sincronice, dar că, spre a putea traduce un text literar grec sau latin, e indispensabilă operația de re-creație literară, care te silește neconținut să supui limba literară proprie la eforturi deosebite, ca să o faci să exprime „tinăra și dulce veste” a unei lumi atît de depărtate. A te strădui să găsești în tezaurul limbii tale literare mijloacele artistice care să redea fericit idei, simțiri, forme de expresie atît de proprii este a te supune unui exercițiu a cărui valoare pentru minuirea limbii literare materne este deosebită. Lupta aceasta cu textul antic ne-o înfățișează Litzica în articolul, anterior citat, despre felul cum Odobescu lucra la traduceri. Desprind de acolo un fragment: „Am avut prilej să lucrez cîteva săptămîni cu dînsul la traducerea poetului alexandrin Herondas și am putut vedea aieva cum lucra Odobescu. Nu punea un cuvînt pe hîrtie, pînă ce nu lămurea pe deplin înțelesul fiecărui pasagiu. Îl cetea de două, trei, patru ori, îl traducea, îl comenta, își elucida fiecare dificultate. Un altul s-ar fi oprit aici. Odobescu îl diseca în cele mai mici amănunte; de la o vreme atenția lui părăsea vorbele principale și se pirona asupra lucrurilor mărunte, asupra conjuncțiilor și particulelor; căuta să prindă cu sufletul său tot înțelesul tainic al fiecărui cuvîntel, care nici echivalent în limba noastră, nici rost pentru gîndirea noastră nu mai avea. În urmă începea traducerea. Odobescu așternea cuvintele romînești exact în ordinea pe care o aveau în original. Foarte rar această primă lucrare dădea vreun rezultat satisfăcător. Îp cele mai multe cazuri de aci înainte începea lupta. Întîi, o primă stabilire a ordinei cuvintelor în romînește: cadrul general al frazei. În urmă venea goana după cuvînt: sinonimele se perindau unul după altul fără să-l mulțumească; de multe ori l-am văzut răscolind dicționare, cărți, reviste, alergînd dintr-o odaie într-alta, ca să caute volumul, pagina, rîndul, unde își amintea că se află vorba care-i trebuia. În sfîrșit, cînd vorbele erau găsite, venea țintuirea lor definitivă în ramă. Ce se întîmpla atunci în tainița minții lui? Nu știu, dar din învălmășagul de note, de vorbe, de ștersături, care umpleau pagina, răsărea într-un colț fraza lină, luminoasă, curgătoare, în care nimic din sbuciumul premergător nu mai rămăsese. Luptă aprigă, din care mai totdeauna ieșea învingător. Iar cînd se întîmpla să nu fie mulțumit cu ceea ce găsise, întrerupea lucrarea; îmi luam notele, plecam, și a doua zi, cînd mă chema din nou la măsuta de trestie din chioșcul grădinii, îmi citea cu surisul pe buze traducerea frazei rămase neisprăvită. Biruise!”¹³ Și în altă parte:

¹³ C. Litzica, *Conv. lit.*, 1907, p. 2029.

„De aci rezultă pentru traducurile lui Odobescu cele două caractere distinctive pe care le-am pomenit mai sus : bogăția vocabularului și varietatea stilistică, care dau traducerilor sale o culoare specială, pe cînd celelalte traduceri au toate același caracter uniform, banal, aș zice anonim”¹⁴.

Observația din urmă a lui Litzica surprinde primejdia care pîndește pe traducătorul textelor antice, folosirea acelui limbaj convențional al traducerii, o limbă uniformă și superficială, care nesocotește ce e specific și nuanțat și se satisface cu corespondențe rudimentare.

Traducătorul artist — de la elevul de pe băncile școlii pînă la marele scriitor — face o operă de creație care încordează toate puterile, pune în joc toate resursele, sporește capacitatea de minuire a instrumentului literar, a meșteșugului literar propriu. Un asemenea exercițiu, condus cu scrupul și gust literar, este o școală greu de înlocuit. Foloasele lui sînt evidente.

Prin exercitarea continuă a raționamentului logic gramatical, prin limpezirea noțiunilor cu care spiritul nostru lucrează și prin explicarea lor social-istorică, prin perfecționarea capacității proprii de minuire a instrumentului literar traducerea din latină este unul din mijloacele cele mai indicate să introducă pe tînăr în lumea culturii superioare și să-l facă mai om și mai demn de a fi om.

LA VERSION LATINE

RÉSUMÉ

La traduction en langue maternelle comme méthode d'enseignement du latin dans les écoles a une tradition relativement courte. Pour le moyen-âge, durant lequel l'écolier écrivait et parlait latin, le problème ne se posait pas. Durant la Renaissance l'imitation de l'élégance du style des auteurs latins représentait le but suprême. La Réforme et les courants qui en dérivent, tout en soutenant l'enseignement en langue maternelle, considère, de par son exclusivisme religieux, l'étude des classiques latins dangereuse pour l'édification spirituelle des élèves et pratique leur traduction avec réserve (v. Comenius, *Didactica Magna*, cap. XXV). C'est à peine à l'époque de l'Illuminisme que Ch. Rollin dans son *Traité des études* pose la traduction des auteurs latins au premier plan. L'initiative était plutôt théorique ; les anciennes méthodes (imitation en vers et en prose, sujet, etc.) maintiennent leur rôle traditionnel jusqu'à la fin du XIXe siècle, quand le latin cesse à peu près complètement d'être parlé et écrit et l'accent tombe sur les lectures expliquées et les traductions littéraires.

La valeur de la traduction est appréciée d'après les phases qu'elle parcourt pour sa réalisation : déchiffrement grammatical du texte, explication littéraire et historique, transposition en langue maternelle. L'auteur analyse chaque étape d'élaboration et souligne la valeur des traductions pour la formation intellectuelle des hommes.

¹⁴ C. Litzica, *Conv. lit.*, p. 2028.